

Nyilas Mihály tanulóévei? – A Bildungsroman
mint értelmezési kontextus Móricz Zsigmond
Forr a bor című regényének olvasatában

Jelige: emzséperx

(Bevezetés) Móricz Zsigmond életművének helyzete a magyar irodalmi kánonban vitathatatlanul a legstabilabbak közé tartozik. A méretét tekintve sem csekély életműről megjelent számos összefoglaló monográfia és tanulmány jelzi, hogy a Móricz iránti érdeklődés mind a mai napig töretlen, ha nem is törésektől mentes. Mint ismeretes, a kilencvenes évek előtt a Móricz-recepció, talán éppen sziklaszilárd kanonikus pozíciójából adódóan, kevés aktivitást mutatott. A kilencvenes évek elején merült fel Móricz újraértelmezésének igénye, ám ez csak a kétezres évektől vált egyre lendületesebbé. Ennek hatására számos Móricz-mű vált az (újra)olvasás tárgyává, ezáltal számos ponton változott és árnyaltabbá vált a Móriczról azidáig alkotott képünk.¹

Jelen dolgozatomban célom az, hogy Móricz Zsigmond *Forr a bor* című regényét a *Bildungsroman* értelmezési kontextusa felől olvassam. Erre nemcsak az kínál lehetőséget, hogy a magyar irodalomértésben is gyakorta megjelenő elemzési szempont a *Bildungsroman* (általában fejlődés-vagy nevelődésregény alakban használva) a regények olvasatában,² hanem az is, hogy magában a Móricz-recepcióban sem számít idegennek ez a fajta megközelítésmód. Újabban Szilágyi Zsófia *Az isten háta mögött*³, míg Baranyai Norbert a *Légy jó mindhalálig*⁴ kapcsán emelte be szempontként a *Bildungsroman* műfaját az elemzésbe.

Dolgozatom gerincét a regény egyes szöveghelyeinek a *Bildungsroman* központú szövegelemzés adja (IV). Ennek elméleti háttérét az első fejezetben foglalom össze. A vizsgálatom kapcsán a fő kérdést abban látom, hogy a regény olvasható-e *Bildungsromanként* vagy annak paródiájaként, illetve, hogy a szöveg mely pontokon léptethető párbeszédbe a *Bildungsroman* hagyományával.

Fontos megjegyeznünk, hogy a *Forr a bor* ma már nem tartozik az ismertebb Móricz-művek közé. Éppen ezért ezidáig nem született jelentősebb, a *Forr a borral* foglalkozó tanulmány. Éppen ezért fontosnak tartom, hogy részletesebben szóljak a *Forr a borral* kapcsolatos filológiai- és textológiai kérdésekről (II), valamint a regény recepciótörténetéről és a Móricz-életművön belül helyzetéről (IV).

¹ A teljesség igénye nélkül csak néhány olyan kötetet, amely jelentősen hozzájárult ehhez a folyamathoz: *A magvető nyomában*, szerk. SZABÓ B. István, Bp., Anonymus, 1993.; *A kifosztott Móricz?: Tanulmányok*, szerk. FENYŐ D. György, Bp., Krónika Nova, 2001.; *Az újraolvasott Móricz: (előadások és tanulmányok)*, szerk. ONDER Csaba, Nyíregyháza, NYF, 2005.; SZILÁGYI Zsófia, *A továbbélő Móricz*, Pozsony-Bp., 2008.; BARANYAI Norbert, „...valóságból táplálkozik s mégis költészet”: Móricz Zsigmond prózájának újraolvasási lehetőségei, Debrecen, DUP, 2010.; Benyovszky Krisztián, *Fosztogatás, Móricz-elemzések*, Pozsony, Kalligram, 2010.

² Lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, Pozsony, Kalligram, 1994.; SZIRÁK Péter, *Kertész Imre*, Pozsony, Kalligram, 2003.; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A nevelődési regény cáfolata*. = SZ-M. M., *Kosztolányi Dezső*, Pozsony-Bp., Kalligram, 2010, 255-84.

³ SZILÁGYI Zsófia, *Veres Laci regénye (Az Isten háta mögött)*. = SZILÁGYI, 325-41.

⁴ BARANYAI Norbert, *Személyiségfejlődés, nevelődés, költői identitás (Légy jó mindhalálig)* = BARANYAI, 56-82.

I.

(A Bildungsroman mint értelmezési kontextus – a műfaj elméleti kérdései) A Bildungsroman műfaja jelentős karriert futott be az európai irodalomtörténetben. Ezt mutatja, hogy nem csak a műfaj, de az ahhoz közelítő elméleti pozíciók is több mint száz évre tekintenek vissza a műfaj tudománytörténetét vizsgálva.⁵ Ahogy arra a bevezetőmben is utaltam, a magyar irodalomértésben is használt fogalom a Bildungsroman, leggyakrabban *fejlődés- vagy nevelődésregény* értelemben szokás használni. Azonban nemzetközi távlatból tekintve csak igen marginális, esetleges szempontként merül fel (néhány kivételtől eltekintve) az olvasatokban, ellentétben az európai- és tengerentúli irodalomtudományi tendenciákkal, amelynek láthatóan kurrens diskurzusát képezi.⁶

A műfaj fogalmának 19. századi megjelenése óta pedig számos kísérlet történt a definiálására. Könyvtárnyi szakirodalom könnyíti és egyben nehezíti is meg a Bildungsroman különböző, olykor ellentmondásosnak tűnő elméletei közötti eligazodást.⁷ Az ellentmondásokat közelebről megvizsgálva számos problémára bukkanunk. Ezek közül a dolgozat szempontjából elég csak néhányat kiemelünk. A szakirodalomban például abban a kérdésben is eltérő véleményekkel találkozhatunk, hogy mikor és ki használta először a fogalmat. Bár kimutatható, hogy Karl Morgenstern az 1819-ben már használta a fogalmat és annak definícióját,⁸ addig a közismertebb verzió szerint Dilthey használta először a Schleiermacher életéről írt munkájában (*Leben Schleiermachers*, 1870), illetve később részletesebben az *Élmény és költészetben* (*Erlebnis und Dichtung*, 1906) fejtette ki a terminust. A műfaji „kánon” kérdése sem egyértelmű. Az, hogy mely regények tekinthetők Bildungsromannak általában tanulmányonként eltérő, bár egyezéseket sok esetben találunk. Általánosságban elmondható, hogy Goethe *Wilhelm Meister tanulóéveit* a műfaj első és máig

⁵ Erre nézve jó éttekintést ad: KONTJE, Todd, *The German Bildungsroman: History of a National Genre*, Columbia, 1993. A magyarul eddig megjelent legrészletesebb összefoglalást lásd: CSENGEI Ildikó, *A Bildungsroman mint a Bildungsroman elolvashatatlansága: Jane Eyre, egy szüzsé és a Bildungsroman elméletei*, Studia Litteraria Iuvenum, Tomus XXXVII., 1999, 7-25.

⁶ Ennek igazolására néhány példa: CASTLE, Gregory, *Reading the modernist Bildungsroman*, Gainesville, University Press of Florida, 2006.; SUMMERFIELD, Giovanna – DOWNWARD, Lisa, *New perspectives on the european Bildungsroman*, London-New York, Continuum, 2010.

⁷ A teljesség igénye nélkül csak néhányat említenék ezek közül: BUCKLEY, Jerome Hamilton, *Season of the Youth: The Bildungsroman from Dickens to Golding*, Harvard University Press, 1974.; BEDDOW, Michael, *The fiction of humanity: Studies in the Bildungsroman from Wieland to Thomas Mann*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.; BRUFOR, W. H., *The German Tradition of Self-cultivation: „Bildung” from Humboldt to Thomas Mann*, Cambridge, CUP, 1975.; MORETTI, Franco, *The Way of the World, Bildungsroman in European Culture*, Verso, 2000.

⁸ Lásd MARTINI, Fritz, *Bildungsroman – Term and Theory = Reflection and Action: Essays on the Bildungsroman*, szerk. HARDIN, James, Columbia, 1991, 1-25.

legmeghatározóbb regényeként tartják számon, ám ismeretes ellenpélda is, amely Goethe művének besorolását is kérdésesnek tartja.⁹ A sort természetesen még folytathatnám, de a fentebbi felsorolásom csupán azt a célt szolgálja, hogy tudatosítsa a kérdés összetett, gyakran ellentmondásos tartalmi összefüggéseinek a problémáját.

Még egy lényegi kérdésre azonban érdemes kitérnünk: a fogalomhasználatra. A szakirodalomban a *Bildungsroman*nal párhuzamosan (gyakran szinonimaként) használják az *Entwicklungsroman* és *Erziehungsroman* kifejezést. Buckley definíciója szerint előbbi a főhős „érésére”, általános fejlődésre utal (tehát a fejlődésregény leginkább ennek megfelelője), míg utóbbi inkább a társadalomba való bele nevelődés folyamatát, a szocializáció lépcsőfokait írja le, amely részben az iskolához mint intézményhez is köthető.¹⁰ Az *Entwicklungsroman* és a *Bildungsroman* látszólag szinoním fogalom, másrészt viszont gyakran mint egyfajta gyűjtőfogalom jelenik meg, amelybe beletartozik a két fentebbi műfaj mellett a *Künstlerroman* (a magyar szóhasználatban *művészregény*) mint az *Entwicklungsroman* alosztala is. A *Künstlerroman* ebben az értelemben speciálisan a művésszé lett felnőtt gyerek- és ifjúkorát, és első művészi szárnypróbálgatásait örökítené meg.¹¹ Egymás mellé állítva a fogalmakat az is látható, hogy sok a hasonlóság közöttük, ezért a regények besorolása is gyakran igen nehéz. Ezért is emelném ki a *Bildungsroman* terminus integráló szerepét, mint amely egyesíti magába a különböző altípusok jellemzőit. Az *Entwicklungsroman*ra és *Erziehungsroman*ra jellemző sajátosságok a *Forr a borban* is szervesen összefüggnek, éppen ezért a regénnyel kapcsolatban használhatónak tartom a fogalmat. A regényben Misi számára a „Bildung” egyszerre jelenik meg az iskolán kívül és belül, és lelki fejlődésének alakulása éppen úgy nyomon követhető, mint a társadalmi szocializációjának lépései.

A sokrétű műfaj-meghatározási kísérletek közül illusztrálásaként, röviden most csak két *Bildungsroman* definíciót emelnék ki. Az előbb említett Dilthey szerint a *Bildungsroman* egy fiatalember története, aki a boldog tudatlanság állapotából indulva úgy válik felnőtté és találja meg helyét és hivatását a világban, hogy közben megtapasztalja a barátságot, a szerelmet, a világ kegyetlen természetét.¹² Bruford „tipikusnak” vélt *Bildungsroman*

⁹ Lásd SAINE, Thomas P., *Was Wilhelm Meisters Lehrjahre Really Supposed to be a Bildungsroman? = Reflection and action...*, 118-141.

¹⁰ Buckley, 13. Tehát a magyarban használt nevelődési regény ehhez a definícióhoz áll közelebb. Vö. még: SZAMÁK Anna, *Közelítések egy hiányzó műfaji tendenciához: A Bildungsroman a 19. századi magyar irodalomban*, Specimina Literaria: Classica – Moderna. <http://irodalmar.btk.pte.hu/index.php>. (Letöltve: 2011. december 2.)

¹¹ Vö. *Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, ed. CUDDON, J. A., London, Penguin Books, 1999, 446.

¹² CSERGEI, 8.

meghatározása elemeit tekintve szintén ehhez kapcsolódik.¹³ Emellett saját elemzési szempontom okán, ahogy az a későbbiekben látható lesz, kiemelhetném még Jeffrey L. Sammons műfaj-definícióját, amely a *Bildungsroman* egyfajta paródiájaként vagy cáfolataként (is) értelmezhető műveket is ide sorol, hiszen ellentétben Dilthey műfaj meghatározásával, nem tekinti a *Bildungsroman* szempontjából fontos kérdésnek, hogy a *Bildung* sikerrel zárul-e vagy sem.¹⁴

A *Forr a bor* kapcsán már első olvasatra nyilvánvaló lehet az is, hogy a narratíva Nyilas Misi történetének elbeszélése során követi a Bahtyin-féle *Bildungsroman*ra jellemző műfaji alapsémát, amely „az ifjúkori idealizmustól és ábrándozástól a felnőttkor érett józanságához és praktikizmusához” vezet(ne).¹⁵ Továbbá az életet mint egyfajta iskolát jeleníti meg, amelyet mindenkinek ki kell járnia a sikeres felnőtté váláshoz, de amely egyben együtt jár a gyermeki ideákból való kiábrándulással is.¹⁶ Olvasatomban azonban, bár a mű felmutatja ezt a sémát, de Misi kapcsán meg is kérdőjelezi annak kivitelezhetőségét, azon keresztül, hogy a *Bildunghoz* köthetően az iskola szerepét és a felnőtté válást problematizálja. Szilágyi Zsófia a *Forr a bor* kapcsán a cselekményben megjelenő és hangsúlyos elemet játszó érettségít és a bált vizsgálja úgy, mint a felnőtté válás beavatási rítusaként értelmezhető mozzanatot,¹⁷ tehát úgy látja, hogy egyfajta beavatástörténetként is olvasható a mű. A beavatástörténet mint a felnőtté válást tematizáló elbeszélés köthető a *Bildunghoz*, és ezen keresztül a *Bildungsroman* műfajához. Nem feledkezhetünk el azonban arról, hogy problémás lehet a beavatási (átmeneti) rítus¹⁸ a kulturális antropológiából kölcsönzött fogalmának használata a *Bildung* 19. századba (sőt elemeit tekintve még korábbra) visszanyúló és történetileg folyamatosan változó fogalma kapcsán.¹⁹ A két fogalom csak abban az esetben kerülhet egymás mellé, ha a *Bildung* fogalmát az eredetihez képest jóval tágabb értelemben kezeljük. Dolgozatomban én is eszerint járok el.

¹³ BRUFORD, 29-30.

¹⁴ Lásd SAMMONS, Jeffrey L., *The Bildungsroman for Nonspecialists: An Attempt at a Clarification = Reflection and Action...*, 26-45.

¹⁵ BAHTYIN, Mihail, *A nevelődési regény és jelentősége a realizmus történetében: A regény történelmi tipológiájához* = BAHTYIN, Mihail, *A beszéd és a valóság: Filozófiai és beszédelméleti írások*, Bp., Gondolat, 1986, 421-478, 437.

¹⁶ Uo.

¹⁷ SZILÁGYI Zsófia, „*Furcsán alakul át írásban az élet*” (Légy jó mindhalálig, Kamaszok, Forr a bor) = SZILÁGYI, 341-48, 347.

¹⁸ Lásd VAN GENNEP, Arnold, *Átmeneti rítusok*, Bp., 2007.

¹⁹ Lásd GADAMER, Hans-Georg, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, Bp., 2003, 39-49.; BRUFORD; THOMAS, R Hinton, *The Uses of 'Bildung'*, German Life and Letters, 1977/3, 177-186.

Jelen tanulmány elméleti alapvetéseit, a fentebb kifejtett megszorításokat figyelembe véve, a következőkben összegezném. A *Bildung* és a vele kapcsolatba hozható *Bildungsidee* is alapvetően premodern fogalmak,²⁰ amelyek a modern korban (éppen a *Bildungsroman* műfajának kialakulása szempontjából döntő romantika korában) váltak a polgári eszmény egyik alapkövévé, és egyfajta transzcendencia-pótlékként (is) működtek.²¹ A korszak jellegzetes toposza és karaktere a „self-made man”. Az önmagát a *Bildungon* keresztül „megkonstruáló” hős életútjának végigkövetése adta a művek cselekményének vázát a műfaj „klasszikus” regényeiben. Ennek az életútnak a végpontja a *Bildung* céljának megvalósulása a felnőtté válás, azaz a társadalomba való sikeres betagozódás, beilleszkedés volt. Kontje szerint éppen ezért a *Bildungsroman* a modernség szimbolikus műfajaként értelmezhető.²² A 19. század második felében főként a nietzsche-i filozófia „alapvető támadást intézett a *Bildung* eszméje ellen, és ezt a kor művészei, olykor éppen Nietzsche hatására, jelentős műalkotásokban is megfogalmazták”.²³ Elsősorban arra kell itt gondolnunk, hogy megkérdőjeleződik a *Bildungsroman* mint pozitív „üdv történet” addig uralkodó toposza, éppen azért, mert a társadalomba való integrálódás az egyént korlátozó elvárása, és a „self-made man” teljes, egyéni kibontakozásának igénye között egyre antagonisztikusabb ellenétek merültek fel. Ez a *Bildungsroman* szempontjából változásokat indukált, amelyek hatással voltak a műfaj további fejlődésére is. Ez időben és térben nem egységes, de leginkább a hagyományhoz való viszonyban érhető tetten.²⁴ A 20. század első felében megjelent regények, amelyek *Bildungsromanként* (is) értelmezhetőek, mint például a *Törless iskolaévei*, az *Ifjúkori önarckép*²⁵ vagy *A varázshegy* már ezen változások figyelembe vételével elemzendő. Ha tehát a 18-19. századi *Bildungsroman* a „modernség műfajaként” a modernitás megalapozója volt, akkor a 20. századi *Bildungsroman* éppen ellenkezőleg annak megkérdőjelezője.²⁶ Úgy vélem, a 20. század első felének magyar irodalmában is megjelenik ez a reflexív nézőpontváltás, amely többek között az általam vizsgált Móricz-regényben is kimutatható. Móricznál például a *Bildung* fogalmával kapcsolatos, az iróniától sem mentes reflexív habitus a következőképpen jelenik meg: „Megkaptam a felszólítást, hogy beszéljek az

²⁰ BÓKAY, Antal, *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*, Bp., Osiris, 2001, 75.

²¹ Uo., 415.

²² KONTJE, 112.

²³ Uo., 123.

²⁴ Lásd POSZLER György, *A regény válaszútjai: Műfaji változások a XIX. század második felében*, Bp., Tankönyvkiadó, 1980, 15.

²⁵ Vö. CASTLE, 159-191.

²⁶ Uo., 253.

életemről, mint self made man. Nagyon szívesen megtenném, de nem tekintem magam magamcsinálta embernek: engem az apám csinált”.²⁷

II.

(*Változó szöveg – szövegváltozatok*) Textológiai és filológiai oldalról megközelítve Móricz művét lényeges kérdésekre bukkanunk. Ahogyan arra már Szilágyi Zsófia is felhívta a figyelmet, a regény ma leginkább ismert és jelen tanulmányban is elemzett szövegváltozata 1939-ben az Athenaeum gondozásában jelent meg.²⁸ Ez a szövegváltozat lényegében a *Forr a bor* 1931-es első kiadásának²⁹, és az 1936-os *Bál*³⁰ össze- és átdolgozásából keletkezett.³¹ Érdekes módon erre a korántsem mellékes aspektusra az 1970-es évekbeli Nagy Péter nevével fémjelzett Móricz-összkiadások szerkesztői nem figyeltek fel, így a regény ebben a formában közölt szövege tévesen 1931-es datálással jelent meg.³² Az 1931-es első és az 1939-es második kiadáson kívül a szöveg azonos címmel összesen hatszor jelent meg.³³ Ezen kiadások mindegyike a 1939-es kiadás szövegén alapszik, ám bizonyos változások megfigyelhetők, amelyek a helyesírás korszerűsítésével, valamint a sajtóhibák és a szövegben maradt következetlenségek javításával függnek össze.³⁴

(A *Forr a bor* „ős-szövegei”) Móricz Virág meglátása szerint apja „minden regénye folytatásban jelent meg egy lapban, a *Nyugat*ban vagy újságban, de az sose volt végleges forma, a terjedelme legfeljebb kétharmada a kész regénynek”.³⁵ Természetesen a *Forr a bor* esetében is így történt, így beszélhetünk úgymond a regény „ős-szövegeiről”. A *Nyugat Forr a bor* címmel jelentetett meg részleteket a regényből 1930 és 1931 között. Ezek a közlések egy nagyobb összefüggő részt tartalmaznak a későbbi 1931-es regény szövegének elejétől a

²⁷ Lásd MÓRICZ Zsigmond, [*Vallomás a személyiségfejlésről*] = M. Zs., *Ne légy jó! Válogatás Móricz Zsigmond kötetben kiadatlan írásaiból*, Bp., Magyar Könyvklub, 1995, 196.

²⁸ Ez a Móricz-összkiadás, mivel még a szerző életében került kiadásra, autentikusnak tekinthető. Ezért jelen dolgozatban a szövegben és a lábjegyzetekben megjelenő idézetek oldalszámait (ahol ezt külön nem jelzem) erre a kiadásra vonatkoznak: MÓRICZ Zsigmond, *Forr a bor*, I-II., Bp., Athenaeum, 1939.

²⁹ MÓRICZ Zsigmond, *Forr a bor*, Bp., Athenaeum, 1931.

³⁰ MÓRICZ Zsigmond, *Bál*, Bp., Az Est Lapok, 1936.

³¹ SZILÁGYI Zsófia, „*Furcsán alakul át írásban az élet*” (Légy jó mindhalálig, Kamaszok, *Forr a bor*) = Sz. Zs., 341-48, 344.

³² Uo.

³³ MÓRICZ Zsigmond, *Forr a bor*, Bp., Szépirodalmi, 1956.; MÓRICZ Zsigmond, *Forr a bor* = M. Zs., *Regényei és elbeszélései*, V, Bp., Magyar Helikon, 1963.; MÓRICZ Zsigmond, *Forr a bor* = M. Zs., *Regények*, III, Bp., Szépirodalmi, 1976.; MÓRICZ Zsigmond, *Forr a bor*, Bp., Unikornis, 1996.; MÓRICZ Zsigmond, *Légy jó mindhalálig; Kamaszok; Forr a bor*, Bp., Gabo, 2007.

³⁴ Vö. HEGYI Katalin, *Utószó* = MÓRICZ (1996), 465.

³⁵ Idézi SZILÁGYI, 344.

harmadik fejezetéig. A Nyugatban való közlés befejezését követően a Pesti Napló (a továbbiakban: PN) *Matúra* címmel közölt a regényből egy hosszabb, egybefüggő részt, amely az 1939-es kiadás második kötetének második fejezetétől a mű végéig tart, de lényegét tekintve megegyezik az 1931-es első kiadás szövegével. A legfőbb különbség a Nyugatban és a PN-ban közölt szövegek, és a későbbi kiadások között, hogy a főhős még nem Nyilas Mihály, hanem Zalatnay Laci, illetve Isaák Géza helyett Zalatnay Pált szerepeltet a szerző. Ha a *Forr a bor* 1931-es első kiadásának szövegét összevetjük az „ős-szövegekkel”, azt találjuk, hogy bár Móricz Virág szerint apja „valósággal újraírt mindent, amikor könyv alakban megjelent”, ez esetben a főhős és az igazgató nevének eltérésén túl nem találunk lényegi változtatásokat, igaz ez sem mondható éppen csekélységnek.

(A *Bál helye az életműben az 1939-es kiadás tükrében*) Öt évvel később megjelent a *Bál*, amely tekinthető a *Forr a bor* folytatásának, hiszen nyíltan visszautal a 1931-es kiadás cselekményére.³⁶ A *Bált* később lényegében úgy toldotta be 1939-ben Móricz a *Forr a bor*-ba, hogy az első kiadás harmadik fejezetétől kezdődik (némileg kiigazítva, átírva) a *Bál* szövege. A 1939-es átdolgozás már több nyomot hagyott a szövegen, mint a 1931-es az „ős-szövegekhez” képest. Nem egyszerűen csak beilleszti a *Bál* szövegét és hozzáigazítja a fejezetek számozását, hanem két helyen változtat is a fejezetek elején olvasható bevezetőkön. Ennek eredményeként a *Bál* harmadik fejezetének elején olvasható bevezető („melyben kiderül, hogy az életben a legnehezebb az a rövid korszak, mikor a fiatal lélek a család, az iskola és a saját rabságából az önálló gondolkodásra és szabadságra érik”)³⁷ már nem olvasható a 1939-es kiadásban. A *Bál* ezen fejezetben a bált közvetlenül megelőző eseményekről olvashatunk. Érdekes néhány szót ejteni erről a bevezető szövegről a *Bildung* szempontjából, hiszen ezáltal talán érthetőbbé válik, hogy miért maradt ki a végleges szövegből. A bevezetőben olvasható „rövid korszak” utalhat a kamaszkor végére, a felnőtté válást megelőző időszakra. A nehézségeket hangsúlyozza, amelyekkel az „önálló gondolkodásra és szabadságra” megérő egyénnek meg kell küzdenie, mielőtt felnőne, de ezzel együtt is utal annak megvalósíthatóságára. A *Bál*-ban ezek a nehézségek Misi szempontjából egyrészt a Segélyegylet működtetése és a bál megszervezése körüli bonyodalmakat, másrészt

³⁶ „Október hatodikán az osztály, mint tudjuk, sztrájkot jelentett be. Otthagyták az iskolát, megszökött a hátsó ajtón s kivonult az Éden kertbe a 48-as honvédelemkéhez. Ebből nagy kavargás lett. Az egész város pártokra szakadt s csak nehezen intézték el a dolgot úgy, hogy az igazgatóság az összes résztvevőknek szabályszerűen adott magaviseletből, a főbűnöst Gondos Márkot, a zsidófiút, az iskola főfő hatóságához, a református püspökhöz küldték ad audiendum verbumra. [...] Csak egy fiú volt az osztályban, aki ebből a nemzeti hőstettből kimaradt, Nyilas Misi.” MÓRICZ (1936), 5-6.

³⁷ MÓRICZ (1936), 234.

az Irénke folytatott viszonya, és a bálon tapasztaltak miatti kiábrándultságában fogható meg.³⁸ A *Bál* zárlatában Misi mégis úgy jelenik meg, mint aki, ha nehezen is, de túljut ezeken az akadályokon: „most volt életének csúcspontján, érezte. Ez nem fog ismétlődni soha. Ezzel felszökött a legmagasabb pontra. Már csak azt várta, hogy egyszer elrepülnek, s fent az az űrben folytatják világ végéig a tánc forró rezgését, mint a fény... [...]”.³⁹ Ha tehát a bált mint átmeneti (beavatási) rítust fogjuk fel (amely egyben a szexuális beavatás alkalmaként is értelmezhető⁴⁰), kiábrándulása ellenére Misi sikeres felnőtté válásának lehetünk szemtanúi. A 1939-es szövegben a *Bál* a *Bildung* szempontjából pozitív zárata helyzetéből adódóan súlytalanodik, epizodikus lesz, hiszen az igazi megpróbáltatások még csak ezután várnak rá, akár az érettségi körüli kavarodásra vagy az „Irénke-ügy” további alakulására gondolunk. Misi ezekre a kihívásokra adott válaszai már jóval inkább elbizonytalanítanak minket azzal kapcsolatban, hogy Misi számára a *Bildung* és általa a felnőtté válás sikerrel zárul(hat). Az elhagyott bevezető helyett viszont a második kötet első fejezetéhez Móricz írt egy kiegészítést, amely viszont a *Bál*-ban nem található meg: „amelyben megindul valami olyan zavarosság, amit úgy hívnak: »ez az élet, fiam«. Már cselekedetekkel beszélnek az emberek.” (II. 1) Ez éppen azokra az előbb említett próbákra utal, amelyek Misi számára megoldhatatlannak bizonyulnak.

Felmerülhet a kérdés, hogy miért döntött a szerző a két regény egységesítése mellett, és hogy ebből milyen implikált szerzői szándék olvasható ki. Sajnos erre nézve nincsenek, vagy még publikálatlanok az esetleges szerzői utalások. Alapos lehet azonban a gyanúnk, hogy Móricz nem volt elégedett a regénnyel. Valamit hiányolhatott a *Forr a borból*, amelyet a *Bál* volt hivatott kiegészíteni. A bálon történetekre való utalás, bár csak jelzés szinten, az első kiadás szövegében is megtalálható. Az ötlet tehát már a *Forr a bor* első kiadásának megírásakor is körvonalazódhatott Móriczban, bár részletesen nem fejtette ki az 1931-ben megjelent regényében. Erre enged következtetni a Pesti Naplóban közölt egyik „ős-szövegváltozat”, amely aztán ebben a formában nem került be egyik kiadásba sem.⁴¹ A *Bált*

³⁸ „Én is részeg vagyok. Az egész élet egy nagy részegség...[...] Ezért kell hát élni? Ez az a jó, amit az ember ebben az életben kaphat? Egy bál?... S holnap jön a kijózanodás?... [...] Tanulás, okosság, munka és becsület: ez mid felolvad egy csúnya, fertelmes báli hangulatban... A bál elmossa az életet? ... Ó, nyomorult élet...” (*Bál*, 314.)

³⁹ MÓRICZ (1936), 311.

⁴⁰ SZILÁGYI, 347.

⁴¹ „Hátha még az is kisülne, hogy abba a hirtelenszöke lányba, akivel a télen a bálon egy másfélórás szupécárdást tancolt...” MÓRICZ Zsigmond, *Matúra*, Pesti Napló (PN), 1931. jún. 20., 8. A PN további számaiban is számos utalás van a később a *Bál*-ban részletesen leírt jelenetre vonatkozóan. Lásd MÓRICZ Zsigmond, *Matúra*, PN, 1931. jún. 28., 37. A bál ötlete még részletesebben kifejezést nyert a *Bál* című novellájában, amely a 1936-os regény „ős-szövegeként” jelent meg. Lásd MÓRICZ (1995), 60-3.

tehát eredetileg nem tervezte bele a témát körül járó „nagy regényciklusba”, hiszen a *Forr a bor* 31-es kiadásnak hátulján található kiadói reklám sem említi, habár a végül töredékbe maradt *Kamaszokat* („Sajtó alatt” megjegyzéssel) igen.⁴² Noha a *Bál*ban elmesélt történetet kiegészítésnek szánhatta, pótolandó a *Forr a bor* első kiadásának „hiányosságait”. Ám azzal, hogy kötetként közölte, mű rangra emelte, és teret nyitott a *Bál* önálló műként való értelmezésének. Ennek súlypontjai azonban a 1939-es szövegbe beépülve már egészen más irányba mutat.

A *Bildungsroman* szempontjából vizsgálva a kérdést, feltűnhet, hogy mind a 1931-es *Forr a bor*, mind a *Bál* egy-egy, a felnőtté válás beavatási rítusaként értelmezhető témát jár körül: az érettségit és a bált, utóbbi mint a szexuális beavatás alkalmaként is értelmezhető.⁴³ Szilágyi szerint az átmeneti rítus megduplázása jelentősen hozzájárult a *Forr a bor* 1939-es szövegváltozat túlírtságához.⁴⁴ Az érettségi és a szexualitás témája már a *Forr a bor* eredeti szövegében is megjelenik, bár utóbbi talán kevésbé hangsúlyos módon. Az 1939-es szövegben azonban a felnőtté válás szempontjából mind az érettségi, mind a szexualitás releváns, utóbbi éppen a bál kapcsán nyeri el értelmét, és egyben meg is erősíti annak jelentőségét.⁴⁵ Innen szemlélve a kérdést részben egyet kell értenem Nagy Péterrel, aki szerint „nem kétséges, hogy a *Bál* újra meg akarta erősíteni a *Forr a bor* tanulságát”.⁴⁶ Csak éppen ez a „tanulság” az, hogy Móricz regényében a *Bildung* szorosan összefonódik a szexualitás témakörével,⁴⁷ hiszen a szexualitás hasonlóan *Az isten háta mögött*hez és a *Kamaszokhoz* (de még a *Légy jó mindhalál*igban is jelen van korlátozottan) az elbeszélés szerves részét képezi.

⁴² Vö. SZILÁGYI, 341.

⁴³ Uo., 347.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ NAGY Péter, *Móricz Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 349.

⁴⁷ Vö. BORI Imre, *Veres Lacitól Nyilas Mihályig* = B. I., *Móricz Zsigmond prózája: (Értelmezési kísérlet)*, Szabadka, Minerva, 1983, 53-65, 55.

III.

(A Forr a bor *receptiőtörténete*) A *Forr a bor* receptiőtörténete azért érdekes, mert a megjelent tanulmányok többsége a 1931-es első kiadás szövegén alapul, de a későbbi összefoglaló monográfiák ezt a szövegváltozatot vizsgálják.⁴⁸ Ez arra figyelmeztet, hogy a receptióban a regény kapcsán megfogalmazott vélemények csak korlátozottan vonatkoztathatóak a ma ismert szövegváltozatra. Ha az 1939-es szövegváltozat kapcsán jószerével csak néhány kiadói utószó jöhet számításba, Szilágyi Zsófia kötete mellett. A *Forr a bor* első kiadása 1931 decemberében jelent meg.⁴⁹ Az elkövetkező hónapokban számos recenzió jelent meg különböző folyóiratokban.⁵⁰ Az regény fogadtatása alapvetően jónak, de nem egységesen pozitívnak volt mondható.⁵¹ A megjelent recenziókból azonban világosan kitűnik, hogy az értelmezők számára a regény műfaji besorolása meglehetősen problémás volt, ezért igen sokszínű, olykor merőben eltérő vélemények fogalmazódtak meg erről a kérdéstről. Ezek között találhatunk „századforduló ifjúságának regényeként” való meghatározást,⁵² „diákregegy” titulust,⁵³ de van olyan értelmezés is, amely egyenesen nem is regénynek, hanem pamfletnek tekinti.⁵⁴ A mű értelmezése során a „fejlődéstörténet” kifejezéssel is találkozhatunk, ám nem a *Bildungsroman* értelmében. Féja Géza értelmezésében „a regény [*Forr a bor*] az író fejlődéstörténete, [...] másrészt [...] a középiskola fejlődéstörténete”.⁵⁵ Féja megközelítése (talán nem véletlenül) elsősorban a regény szociografikus jellegét hangsúlyozza: egyfajta korrajznak tartja, amelyet egyúttal Móricz válaszkérésésként értelmez a 20. század első felének nemzeti traumáira. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a *Forr a bor* önmeghatározása szerint „történelmi regény”.⁵⁶ Erre csak néhány szó elejéig térnek ki. Visszaülva Féja és Kerecsényi megjegyzéseire, a műben a narrátor gyakran igen didaktikus módon a 1920-as évek meghatározó politikai kérdéseit (mint

⁴⁸ FÉJA Géza, *Móricz Zsigmond*, Bp., Athenaeum, 1939., NAGY (1979).; CZINE Mihály, *Móricz Zsigmond*, Bp., Gondolat, 1968.

⁴⁹ *Megjelent Móricz Zsigmond új regénye a "Forr a bor"*, Magyar Hírlap, 1931. dec. 6., 22.

⁵⁰ A teljesség igénye nélkül néhány példa: PÁSZTOR Árpád, *Móricz Zsigmond: Forr a bor*, Pesti Napló, 1931. dec. 8., 6.; ILLÉS Endre, *Forr a bor: Móricz Zsigmond új regénye*, Nyugat, 1932/1, 34-40.; KERECSENYI Dezső, *Móricz Zsigmond: Forr a bor*, Napkelet, 1932/2, 137-9.

⁵¹ Németh László egy később írásában például így jellemzi: „összecsapott mű a hatalmas gyakorlat remek szigeteivel”. (NÉMETH László, *Új regények*. = N. L., *Két nemzedék: Tanulmányok*, Pozsony- Bp., 1970., 408. Nem tudni, hogy később megváltoztatta-e véleményét, de az biztos, hogy ezt is az 1931-es kiadás alapján fogalmazta meg.

⁵² ILLÉS, 35.

⁵³ PÁSZTOR, 6.

⁵⁴ KERECSENYI, 137.

⁵⁵ FÉJA Géza, *Móricz Zsigmond*, Bp., Mundus, 2005, 97.

⁵⁶ „Történelmi regényt írok, ez a dolog a régi történelmi múltban folyik le; a múlt században; annak is az utolsó évében. Abban az időben volt a humanista iskola legsúlyosabb válsága.” (I. 41)

például az iskolaügy vagy az antiszemitizmus) vonja be az elbeszélésbe, nyíltan „kibeszél” a regényből.⁵⁷ A *Forr a bor* bizonyos fokig megenged egyfajta szociografikus olvasatot, és ebből a szempontból mondhatjuk, hogy Móricz „politizál”. Ez viszont csak 1931-es kiadásra igaz, hiszen már a 1936-os *Bálból* ezek a „kiszólások” hiányoznak, és átadják a helyüket az olyan szereplői szölamoknak, amelyek erősen ironizálják a 1931-es kiadás erős didaxisát.⁵⁸ A 1939-es kiadás szövegváltozatát megvizsgálva tehát úgy tetszik, mintha a cselekmény előrehaladtával eltűnnének ezek a szerző felhangok, és a valósághoz köthető konkretizált problémák átadják a helyüket a fikcióban jelenlevő problémának: a felnőtté válásnak. Ehhez kapcsolódóan érdemes még megemlíteni, hogy míg egyes országos napilapok a *Forr a bor* sikereiről számoltak be hasábjaikon, addig Kisújszálláson mozgalom indult a regény ellen.⁵⁹ A Reggel 1932. feb. 22.-ei számában arról értesülhetünk, hogy a kisújszállásiak egy csoportja sajtóperrel fenyegeti Móriczt rágalmazás címen a *Forr a bor* miatt.⁶⁰ Az egyre terebélyesedő botrány részleteiről a Karcagi Hírlap több számában is tudósít. Az ügy hátterében az állt, hogy a kisújszállásiak egy része magára ismert a regény néhol igencsak ironikusan ábrázolt szereplőjében,⁶¹ vagyis kulcsregényként olvasták. Tehát a műfaji megjelölések sokszínűsége visszautalva, ha ironikusnak tűnik is, de az „olvasatok” között ez is megtalálható.⁶²

(*A recepció következő szakasza*) A recepciótörténet áttekintésének következő lépésében szót kell ejtenünk a 90-es évek előtt megjelent két összefoglaló Móricz-monográfiáról, a már említett Nagy Péter-féléről, és Czine Mihály munkájáról, mivel ez a két monográfia volt, amely a Móricz-értelmezést a 90-es évek előtt szinte teljes egészében meghatározta, sőt a többszöri újrakiadásoknak köszönhetően még ma is befolyásolják a „hétköznapi olvasók” Móricz-képét. Czine Mihály és Nagy Péter egyaránt a lukácsi *történelmi realizmus* szemszögéből értelmezik a regényt. Czine egyrészt a *Forr a bor* kapcsán annak önéletrajzi

⁵⁷ „Fölöslegesnek látszik, hogy az ember ma panaszkodjék a múlt bajai miatt, de ha megvizsgáljuk ifjúkorunk képét, rá kell jönnünk, hogy ez volt az alapja az utolsó huszonöt év nemzeti bajainak, s talán intő lesz annak a generációnak, amely ma van hivatva az ifjúság életéről gondoskodni.” (I. 31)

⁵⁸ Jól illusztrálják ezt Isaák Géza szavai Mishez: „Az irodalomnak a legnagyobb óvatossággal kell vigyázni arra, hogy a politikától távol maradjon. Az író csak akkor őrizheti meg a nimbuszát, ha teljesen politikamentes. Isten őrizze, hogy egy író a társadalom kérdéseivel foglalkozzék. [...] Az író az mesemondó.” (II. 18-19)

⁵⁹ Lásd A *"Forr a bor" nagy sikere*, Az Est, 1932. nov. 26., 8.; A regény sikereit mutatja továbbá az is, hogy a korban rangosnak számító Rothermere-díjat is megkapta Móricz. (Móricz Zsigmond a *"Barbárok" c. novelláskötetért*, a *"Forr a bor" regényéért* és Krúdy Gyula *"Az élet álom" c. munkájáért* kapta a Rothermere-díjat, Az Est, 1932. febr. 7., 6.)

⁶⁰ *Kis pesti notesz. Kisújszállás*, febr. 20., A Reggel, 1932. febr. 22., 6.

⁶¹ A „Forr a bor” miatt forr az epe – Kisújszálláson mozgalom indult Móricz Zsigmond regénye ellen, Karcagi Hírlap, 1932. feb. 23, 4. (Ezúton is szeretném megköszönni Cséve Annának, a PIM munkatársának a szíves közlést!)

⁶² Utóbbi olvasat lehetőségére egyébként Falus Róbert is utal az 1956-os kiadás utószavában. (Lásd FALUS Róbert, *Utószó* = MÓRICZ (1956), i.m., 589.)

kötődését hangsúlyozza,⁶³ másrészt Móricz azon szándékát véli felfedezni, hogy a szerző szerette volna „»fejlődéstani dokumentumát« adni a világháborús összeroppanásnak és az utána következő céltalan veszteglésnek”.⁶⁴ Nagy olvasata ugyanezt erősíti meg.⁶⁵ A két szerző egyaránt olyan, történelmi anyagot feldolgozó realista nagyregényként értelmezi a *Forr a bort*, egyúttal kritikaként, amelyet Móricz az ellenforradalmi rendszer elitjével szemben fogalmaz meg.

Fontos még szót ejtenünk Bori Imrének a 80-as évek elején megjelent, kötetről, amely a Nagy és Czine nevével jelölt irányzathoz képest egy más utat jelölt ki a Móricz-értelmezés előtt. Témánk szempontjából érdemes kiemelni, hogy a *Forr a bor* a *Bildung* szempontból történő értelmezésére először Bori Imre tett kísérletet.⁶⁶ Bár Bori munkájában nem használja sem a *Bildungsroman* terminusát, sem a fogalom bármely, a magyarban használatos szinonimáját, helyette sajátosan „pedagógiai regényről” beszél, talán ezzel is jelezve, hogy a „klasszikus” értelemben Móricz regényei nem tekinthetők *Bildungsromannak*.⁶⁷

A kilencvenes évek óta a Móricz-újraolvasás számos művet érintett, ám a *Forr a bort* ezidáig csak kevésé. Témánk szempontjából két művet érdemes említenünk. Az egyik Hegyi Katalin utószava, amelyben a *Forr a bor* kapcsán, az önéletrajzisaon túl,⁶⁸ a cselekmény összefoglalásával utal a *Bildungsroman* műfajára azáltal, hogy a műfaji konvenciókat összegzi Nyilas Misi sorsának leírásában: „átélte a diákszerelmét, a reménykedést és a csalódást, s a bálon túljutott első férfias ittasságán is, amitől aztán oly nagyon megundorodott. Nyilas Mihály diákévei alatt sokat tapasztalt, sokat tanult, sok mindent átért, felnőtt lett. A must kiforr: zamatos, érett borra vált”.⁶⁹ A másik Szilágyi Zsófia munkája, amelyben a *Bildunghoz* köthetően a *Forr a bort* mint beavatástörténetet értelmezi.

Recepciótörténetiben tapasztalható műfaji sokszínűség a 1939-es szöveg szerkezetéből és létrejöttének körülményeiből adódó már-már „eklektikus” jellegéből következik. Látszólag a regényben Móricz túl sok mindent akart egyszerre megvalósítani. Egyszerre akarta Nyilas Misi kalandjainak folytatását megírni, az oktatásügyről, az antiszemitizmusról és korának értelmiségéről megfogalmazott észrevételeit közölni, másrészt tovább feszegetni azt a

⁶³ CZINE Mihály, *Móricz Zsigmond*, Csokonai, Debrecen, 1992, 93.

⁶⁴ CZINE (1992), i.m., 109.

⁶⁵ NAGY (1979), i.m., 349.

⁶⁶ Vö. BORI, *Veres Lacitól Nyilas Mihályig* = BORI, i.m., 53-65.

⁶⁷ BORI, i.m., 64. Érdekességképpen megjegyezhetjük, hogy Bori egy helyen említést tesz arról, hogy bizonyos értelemben tézis-vagy irányregényként is értelmezhető lenne az alkotás. (Uo., 62.)

⁶⁸ HEGYI Katalin, *Utószó* = MÓRICZ (1996), i.m., 461.

⁶⁹ Uo., 465. Megerősíti HEGYI Katalin, *Utószó* = MÓRICZ (2006), 747.

problémát, amelyet már korábban *Az isten háta mögöttben*, a *Légy jó mindhalálíggal* és a később félbe maradt, az 1920-as évek közepére tehető *Kamaszokban* már többször megpróbált körbejárni: a felnőtté válást. Ráadásul a *Forr a bor* első kiadásának és a *Bálnak* az összeszerkesztésével, bár sokat árnyalódott a regény mondanivalója, nem jelentette a mű teljes átírását. Így a terjedelmében az eredetihez képest majd kétszeresére növekedett *Forr a bor* szerkezete széteső, két nagyobb, egymást kölcsönösen megkérdőjelező zárlattal rendelkezik (a bál jelenete és az érettségi, valamint az Irénkével folytatott viszony körüli fordulatok), amelyet a *Forr a bor* első kiadásából és a *Bálból* egyaránt megtartott a szerző. A regény műfajának meghatározására tett kísérletek is azt mutatják, hogy a *Forr a bor* igen izgalmas, sokféle olvasatra lehetőséget adó mű, amely éppen „eklektikussága” okán nem támasztja alá, de nem is zárja ki végérvényesen a különböző, olykor ellentmondásosnak tűnő olvasatokat.

Nyilas Mihály tanulóévei?– *Az autotextusok kérdése: Az isten háta mögött, Légy jó mindhalálíggal és a Kamaszok*) A *Forr a borral* foglalkozó munkák szinte kivétel nélkül reflektálnak a regény életművön belüli helyére és más művekkel való kapcsolatára. A kérdés azért is érdekes, mert a már idézett hirdetés az 1931-es kiadás végéről a *Forr a bort* úgy aposztrofálja (a *Légy jó mindhalálíggal* és a *Kamaszok* mellett), mint egyet a három közül Móricz „nagy regényciklusából”:

„Móricz Zsigmond / Nagy regényciklusa: / Légy jó mindhalálíggal / Kamaszok (Sajtó alatt) / Forr a bor / Egy ifjú lélek fejlődése. A második, ötödik és nyolcadik gimnázium éveiben. A zsendülő érzés, a felvillanó gondolat és az alkotó vágy korszakainak regényei.”⁷⁰

Ez a paratextus tehát (ha nem is feltétlenül bizonyítja) egyértelműen a három regény kapcsolatára utal, mint ahogy egy szerzői nyilatkozat is a Pesti Napló 1931. dec. 13-i számából.⁷¹ Kerecsényi azonban pusztán csak „kiadói dobverésnek” tartja, és ebből kiindulva megkérdőjelezi az akkor még valójában létre sem jött ciklus egységességét.⁷² Tény viszont, hogy a recepcióban máig meghatározó nézet, hogy az említett három regény között szoros kapcsolat.⁷³ Féja Géza munkájában utal a *Forr a bor* és a *Légy jó mindhalálíggal* kapcsolatára. Falus Róbert utószavában a *Forr a bort* szintén *Légy jó mindhalálíggal* és a *Kamaszok*

⁷⁰ Lásd MÓRICZ (1931).

⁷¹ „Ebbe a szövegbe életemnek egy teli fiókja van beleépítve. A diákélet emlékei. Már harmadik fiók. Az elsőt a Légy jó mindhalálíggalban hordtam napfényre, a másodikat a Kamaszokban (még nincs kész teljesen) a harmadik ez a Forr a bor.” (*Beszélgetés a „Forr a bor”-ról*, Pesti Napló, 1931. dec. 13., 38.)

⁷² KERECSENYI, i.m. 137.

⁷³ Ezt természetesen az olyan kiadói gesztusok is erősít(het)ik, a Gabo-kiadás. Lásd, MÓRICZ (2006).

folytatásának tartja.⁷⁴ Czine Mihály ezzel szemben, bár életrajzi vonatkozásaiban összetartozónak véli a műveket (ő még a *Bált* is ide sorolja, külön regényként kezelve),⁷⁵ nem tekinti a *Forr a bort a Légy jó mindhalálig* folytatásának.⁷⁶ Móricz formálódó „dzsentrí szemléletéhez” köti a regény keletkezését, és olyan művek mellé sorolja, mint az *Úri muri*, a *Forró mezők* vagy a *Rokonok*.⁷⁷

Bori Imre monográfiájában a *Légy jó mindhaláligot*, a *Forr a bort* és *Az isten háta mögöttöt* összetartozónak tekinti „az iskola szerepének és az iskolai nevelésnek a kérdése szempontjából”.⁷⁸ Szilágyi a „regénycikus” kötetait alapvetően az önéletrajzi regény-kutatás kontextusában értelmezi, ám Borihoz hasonlóan szintén lát kapcsolódási pontokat *Az isten háta mögöttel*.⁷⁹ Az olvasatom szempontjából is fontos jelentőséggel bír *Az isten háta mögött* és a *Forr a bor* szövegének összevetése, mivel azok kölcsönösen olvassák és értelmezik egymást.

A motivikus egyezéseken túl a legkézenfekvőbb szempontot a regények rokonítására a főszereplő, Nyilas Misi személye adja. Hegyi Katalin utószavában a következőket írja: „Móricz Zsigmond három regénye, a *Légy jó mindhalálig*, a *Kamaszok* és a *Forr a bor* összetartozik az író életművében. A három mű szervezőereje nem más, mint a főszereplő, Nyilas Mihály alakja. Nem tévedés, a *Kamaszok* című regény főszereplője is Nyilas Misi, még ha a regényben más néven is szerepel”.⁸⁰

Érdeemes átgondolnunk ezt az utóbbi kijelentést. Mint ismeretes a *Kamaszok* töredékben maradt, bár befejezetlensége ellenére Móricz mégis művé emelte azáltal, hogy az 1939-es életmű kiadásba belevette.⁸¹ Főhőse Kesserű Lajoska, ám Hegyi érvelésében Móricz naplóbejegyzéseire hivatkozva a *Forr a bor* egyértelműen a *Kamaszok* folytatásának tekinthető, utóbbi pedig a *Légy jó mindhaláligénak*.⁸² „Most a *Kamaszok* színdarab formáján dolgozom. [...] A *Kamaszok* a fiatal lélekfejlődésnek egy foka. Először azzal indultam el, hogy azt írom meg, ahogy a fiú kiábrándul az ideákból. Az élő emberekből, akiket ideálnak választott. De éppen ma dőlt el, hogy a nagy diák nem nemtelen és nem közönséges alak,

⁷⁴ FALUS, 588.

⁷⁵ CZINE (1992), i.m., 93.

⁷⁶ Uo., 109.

⁷⁷ Uo., 110.

⁷⁸ BORI, i.m., 57.

⁷⁹ SZILÁGYI, 347.

⁸⁰ Lásd MÓRICZ (2006), i.m., 745.

⁸¹ SZILÁGYI Zsófia, *Tervek és kudarcok: egy félbehagyott regény a Nyugatban (Móricz Zsigmond: Kamaszok) = Hagyomány és kánon: A Nyugat első száz éve*, szerk. Czetter Ibolya – Juhász Andrea – Kovács Ágnes, Szombathely, 2009, 77–83, 81.

⁸² Lásd MÓRICZ (2006), 746.

emiatt meg is kell halnia, mert olyan tragikus körülmények közé jut, hogy nem bírja ki tovább emberi erővel az életet. Most jön Misi életébe a rezonancia. [...] Ha nem volnék túl fáradt, kíváncsian várnám a holnapot, hogy mit fognak mondani, s hogy alakul ki a lelki egyensúly. Mert a *Légy jó*-ban is arról volt szó, hogy megmenti magát az életnek, azzal, hogy vádol.”⁸³

Bár a *Kamaszok* színdarabváltozatában a főhős valóban Nyilas Mihály néven szerepel, nem feledkezhetünk meg arról, hogy *Kamaszok* Kesserű Lajoskája nem lett volna olyan egyszerűen lecserélhető Nyilas Mihályra, mint a *Forr a bor* Zalatnay Lacija. A cselekményben fontos szerepe van Lajoska apjának, aki viszont, mint az a regény elejétől egyértelműen jelzi a szerző tanár, s a legkevésbé sem hasonlít a *Légy jó mindhalál*igban megismert Nyilas Misi ácsként dolgozó édesapjára. Bár a fentebbi reklámszövegben említett „nagy regényciklus” létrejötte szempontjából is fontos lett volna a *Kamaszok* befejezése és átdolgozása, erre végül is nem vállalkozott Móricz.⁸⁴ A félbe maradt regény azonban jó kiindulópontot szolgáltatott a színdarabbá történő átdolgozáshoz,⁸⁵ és egyben egy újabb lehetőséget, hogy az eredeti elképzelést megvalósítsa.⁸⁶ A *Kamaszok* a ciklusba való beleszerkesztése tehát csak terv maradt, de a töredékes állapotú szöveg is éppen elegendő bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy tematikusan mindenképpen kapcsolat van a másik két regénnyel. Arra nézve, hogy Móricz a *Forr a bor* 31-es kiadásakor még nem mondott le a *Kamaszok* beillesztéséről a ciklusba, árulkodhatnak azon részek, amelyekben Nyilas Misi visszaütal sárospataki élményeire, amely fő helyszíne a *Kamaszoknak*.⁸⁷ A visszaütalások Misi korábbi élményeire egyébként a *Forr a bor* és a *Légy jó között* is kapcsolatot teremtenek, mint ahogy Nyilas Mihály bizonyos jellemvonásai is erősen emlékeztetnek Nyilas Misiére, valamint a cselekmény is sok hasonlóságot mutat.

Visszatérve azonban az eredeti problémára, ha felmerül a kérdés, hogy miért lesz Nyilas Misiből Kesserű Lajoska, akkor az a kérdés is megfontolandó, hogy miért lesz Zalatnay Laciból Nyilas Mihály? Ha ugyanis már eleve megvolt Móriczban az elhatározás,

⁸³ Idézi Hegyi. *Uo.*, 746.)

⁸⁴ SZILÁGYI (2009), 77

⁸⁵ „Nem tudom hány napja [...] a *Kamaszok* ötlete jár a fejemben. Mivel azonban annak idején nem írtam meg végig, szabadon alakíthatom a cselekményt. A kisvárost akarom megírni benne. A kisvárosi elfogultságot és merev formákat, amelyek között a kisfiú meghal.” Idézi Hegyi. MÓRICZ (2006), 746.

⁸⁶ „Maga szeret magáról beszélni, de arról nem fog, amit én kérdek. Nem fogja elmondani életének azt a részét, amely az én új regényemnek a témája... Tudniillik írok most egy regényt, amelyben a tizenöt éves gyermekek lelkében végbemenő roppant szerencsétlenségeket írok meg. Azt a pillanatot, amikor férfivá vagy nővé váló gyermek kiábrándul az apjából, az anyjából, a felnőttekből, mert rajtakapja őket a csaláson, azon hogy vizet prédikálnak és bort isznak, hogy erkölcsre, modorra s önuralomra tanítják a gyerekeiket, s ők maguk erkölcstelenek, vadaknak s beszámíthatatlannak tűnnek fel a gyermeki lélek abszolút ítélete előtt.” Idézi Hegyi. *Uo.*, 745-6.

⁸⁷ Lásd I. 49.

hogy a jelentős sikerekkel büszkélkedő *Légy jó mindhalálig*ot trilógiává írja tovább, akkor a folytatásokban közölt „ős-szövegekben” miért nevezi meg más néven a főhőst? A kérdést persze megnyugtatóan nem lehet megválaszolni, ám érdemes számot vetni azzal, hogy éppen a *Légy jó mindhalálig* sikere okán Nyilas Misi neve egyfajta „brand”-nek számított. Az erre való hivatkozás, amely a sokszor idézett reklámszövegben a *Forr a bort* (és a *Kamaszokat* is) ennek a sikeres regénynek a folytatásaként állítja be, mindenképpen számot tarthatott komolyabb olvasói érdeklődésre. Ez az utóbbi kijelentés attól függetlenül igaz lehet, hogy eredetileg Laci vagy Misi lett volna-e a főhős, és hogy a névváltoztatás, akárcsak Kesserű Lajoska esetében, külsődleges eszköz volt-e csak csupán.⁸⁸ Móricz egyik hagyatékából előkerült szerzői megjegyzése azonban mintha azt sugallná, hogy az eredeti ötlet Laci szerepeltetése lett volna:

*De a tanár úr nem felejt. Ő pontosan tudja, hogy Laci belép a szobába, mint Laci s mint Misi megy ki onnan. (Ennek az a története, hogy az ember gyermeki szeszélyből egyszer csak megváltoztatja a főhős nevét. Az a naiv ábrándja van, hogy akkor jobb lesz a könyv. Mert ugyebár a Misi vonzóbb név, mint az hogy Laci? [...])*⁸⁹

Érdemes még visszatérnünk 1931-es kiadás végén megjelenő paratextusra. Többek között ezt olvashatjuk: „*Egy ifjú lélek fejlődése*. A második, ötödik és nyolcadik gimnázium éveiben. A zsendülő érzés, a felvillanó gondolat és az alkotó vágy korszakainak regényei” (kiemelés tőlem). A kiemelt rész olyan hívószavakat tartalmaz (ifjú, lelki fejlődés), amely utalhat a *Bildungsroman* műfajára. A reklám műfajára jellemző, hogy a könnyen felismerhető, közismert részletekre apellál, miközben az eladandó terméket (ez esetben Móricz új regényét) ismerőssé próbálja tenni. Azáltal, hogy a regényt, illetve a ciklust jellemző hívószavak a *Bildungsroman*ra utal(hat)nak, a *Bildungsroman* anélkül is visszaíródik az olvasatba, hogy amögött bármiféle komolyabb szándékoltságot kellene feltételeznünk. A most elmondottak persze önmagában nem támasztják alá a *Bildungsroman* felőli olvasat jogosságát, de nem is zárják ki annak lehetőségét sem.

Ha viszont a *Légy jó mindhalálig*ot és a *Forr a bort* akár a paratextus, akár a szerzői „utasítás”, a tematikus hasonlóság, vagy egyszerűen csak a főhős személyének egyezése okán összetartozónak tekintjük, akkor a ciklus elején és végén elhelyezkedő művek (a köztes állapotot bemutató rész töredékessége ellenére is) kirajzolnak egy „ívet”. Ezt az „ívet” a paratextus „ajánlása” szerint olvashatjuk egyfajta fejlődési narratívaként, ahogy az akárcsak a

⁸⁸ MÓRICZ (2006), 746.

⁸⁹ MÓRICZ Zsigmond, *Az író és a köz* = M. Zs. *Tanulmányok*, I, Bp., Szépirodalmi, 1978, 851 (Kiemelés tőlem.)

Bildungsroman „klasszikusainak” cselekményében is megjelenik. Ám ez a fejlődésnarratíva pozitív végkifejlete esetünkben megkérdőjeleződik a *Forr a bor* felől visszafele olvasva a történetet, hiszen Baranyai olvasatában már a *Légy jó mindhalálig* is a *Bildung* sikertelenségéről ad számot, akárcsak olvasatomban a *Forr a bor* is.⁹⁰ A különbség a *Légy jó mindhalálig* zárlatához képest az, hogy az még sugall egyfajta lezáratlanságot, annak reményét, hogy ez még nem a folyamat vége, csak egy köztes állapot, amely után még minden „jóra fordulhat”. A *Forr a bor* azonban több szempontból is a folyamat lezáródására utal, akárcsak a paratextus által kijelölt végpozíciójára gondolunk, akárcsak arra, hogy a regényben Nyilas Mihály további sorsára vonatkozóan semmiféle utalást nem kapunk, ellenben lényegében a mű végére „kiíródik” a regényből. Misiről a narrátor a második kötet negyedik részében a hatodik bekezdés végén, az érettségi bankettéről szóló rész kapcsán tesz említést utoljára, és ekkor is csak jelentéktelen információkat közöl: „Misi hazament a nagybátyjával. Nem volt kedve ott maradni. Nem érzett semmi közösséget a lumpolás éhségével felszabaduló fiúkkal. Csak másnap hallotta, hogy a természettanár ott maradt a velük [...] .” (II. 258-9.) Misi tehát leérettségizett, de önmagából és a világból teljesen kiábrándult, Irénkével való szerelme nem „teljesedett be”, és a Géza bátyja által felkínált tanári „karrier” előtt is elvágta önmaga útját azáltal, hogy nem fogadta el az Eötvös Kollégiumba való felvételét. Misi végső elkeseredésében kifejtett terveiről miszerint újságíró lesz vagy színésznek áll szintén nem tudunk meg többet. Összességében tehát Misi szempontjából a *Bildung* pozitív végkicsengése, ahogy azt a későbbiekben részletesebben látni fogjuk, több ponton is megkérdőjeleződik, és eldönthetetlenné teszi a kérdést, hogy Nyilas Mihály tanulóéveinek végére érve a *Bildung* sikerrel vagy sikertelenül zárul-e.

⁹⁰ BARANYAI, i.m., 92.

IV.

(A *Bildung* és a szexualitás összefüggései a Forr a borban – a cím értelmezése) Dolgozatom elején két kiinduló hipotézist fogalmaztam meg. Az egyik az, hogy a 19. század második felében a *Bildungsidee*-t ért kritikák a *Bildung* jelentőségének átértelmezéséhez és sikerességének megkérdőjelezéséhez vezettek. Ezáltal viszont *Bildungsroman* műfajára is jelentős hatást gyakoroltak, változást indukáltak, amelyek nyomai a 20. század európai irodalmának számos regényében felfedezhetőek. Tézisem egyrészt az, hogy a 20. század első felének magyar irodalmában is megjelenik ez a reflexív nézőpontváltás, amely többek között az általam vizsgált Móricz regényben is kimutatható. Másrészt, hogy Móricz regényében a *Bildung* szorosan összefonódik a szexualitás témakörével.

A szexualitás témájának jelenléte Móricz írásművészetében nem újdonság.⁹¹ A *Bildung* és a szexualitás összekapcsolása elsősorban azért érdekes, mert meglehetősen ironizálja a fogalom eredeti jelentését, kimozdítva azt a 19. században rögzült eredeti pozíciójából. A szexualitás jelenléte a regényben persze önmagában nem kölcsönöz ironikus jelentést a *Bildung*nak. Goethe *Wilhelm Meister*ének cselekményében is jelen van a szexualitás, bár csak marginálisan, ugyanis itt a személyiség fejlődésében nincs valójában jelentősége az önmagáért jelenlevő nemi vágnak. Fontos lesz viszont a házasság szerepe, amely a *Bildungsroman* elméletekben, mint például Morettinél,⁹² a hős boldogságának emblémájaként mintegy betetőzése a hős fejlődésének.⁹³ A házasság mint elérendő cél Nyilas Misiben is felmerül gondolatként, ám ez a vágy nem teljeseedik be.⁹⁴ A műben ez is egy a „klasszikus” *Bildungsroman* főhősök életútját imitáló elemek közül. A 19. századi *Bildungsroman*okban a *Bildung* és a szexualitás kapcsolatát jól illusztrálja Castle Thomas Hardy *Szülők és szeretők* című regénye kapcsán tett kijelentése, amely éppen abból a

⁹¹ Lásd BARANYAI Norbert, *A nemi identitás és hatalom összefüggései (Árvalányok)* = BARANYAI, 15-55. JASTRZEBSKA, Jolanta, *Szentek, prostituáltak, öngyilkosok: Móricz Zsigmond Sárarany; Az Isten háta mögött; Uri muri; Rokonok.* = KEMENES GÉFIN László – JASTRZEBSKA, Jolanta, *Erotika a 20. századi magyar regényben*, Bp., 1998, 27-44. ONDER Csaba, *Hangérieren bjuti (szex, lektúr, ironia avagy Móricz Zsigmond indulása)* = *Az újraolvasott Móricz...*, 120-129.

⁹² MORETTI, 24.

⁹³ CSERGEI, 19.

⁹⁴ A házasság diskurzusa egyébként többször bekerül a regény szövegébe, más-más szempontokból, és gyakran igen ironikus felhangok kíséretében. Megjelenik például a „klasszikus” *Bildungsroman* sémáinak megfelelően a társadalomba való sikeres betagozódás zálogaként: „szegény Berta, ha soká nem látta Isaákot, bele-beleélte magát abba, hogy komoly a dolog, s valóban készült arra, hogy egyszer csak kibőjtöli s elfoglalja helyét az iskola mellett olyan nagyszerűen megépített igazgatói lakásban s a társadalomban [...]”. (I. 23) Másrészt viszont a fiúk szemében ez is csak egy lehetőségként merül fel szexuális energiák levezetésére: „barátom, én azt szeretném, ha egy orvos elrendelné, hogy nekem sürgősen, egészségi szempontokból meg kell házasodni. Ezen még több nevetés robbant ki. Ezt nagyon helyeselték, mert tele voltak vérrel s ez valami zseniális megoldásnak látszott.” (I. 90)

szempontból találja Hardy művét unikálisnak, hogy a főhős fejlődésében szerepet játszik a szexuális vágy (is).⁹⁵ Joyce-nak 20. század első évtizedében megjelent *Ifjúkori önarcképében* a szexualitáshoz való viszony szintén meghatározó a hős fejlődése szempontjából, többek között ezáltal is intéz kihívást a regény a *Bildung* hagyományos narratív konvenciói ellen.⁹⁶

Móricz regényében a szexualitás oly módon ironizálja a *Bildung* fogalmát, hogy egyértelműen a középpontjába állítja azt, eszközként, de egyben végcéljaként is megjelöli. Mint látni fogjuk a diákok számára a legfontosabb az érettségi körüli svindli megvalósításán túl, hogy kiéljék nemi vágyaikat. A szexualitás úgy interpretálódik a szövegben, mint amelynek szerepe van a gyermek-felnőtt közötti határátlépésében, tágabb értelemben a felnőttek társadalmába való integrálódásban, vagyis a *Bildung* megvalósulásában. Egyúttal azonban az érettségi megszerzése is szükséges a felnőttek világába való belépéshez. Csak ezáltal legalizálódik a szexualitást, és az érettségi az egzisztenciateremtésen keresztül egyúttal segíti az egyént, hogy szexuális vágyát mind teljesebben kiélhesse.

A *Bildung* eredeti jelentéséből való kimozdítására való törekvés a a *Forr a bor* címében (is) megjelenik, amennyiben a bor *forrása* (*erjedése*) mint két végpont közötti köztes állapotra utal, ami a folyamat végén egy eszményi állapotba jutna, – akár a műfaj főhősei a *Bildungon* keresztül – de mint rothadási folyamat értelemben, a szó szemantikai rétegeinek negatív konnotációjaként is tételezhető. Az ellentétes jelentésmezők ilyesfajta egybeesésnek játékba hozása, amely a regényben több helyen is megfigyelhető, megenged egy olyan olvasatot, amelyben megkérdőjeleződik a *Bildung* 19. század első feléhez köthető „hagyományos”, egyirányú pozitív fejlődéstana. A kettő úgy hozható kapcsolatba egymással, hogy a szexualitás szubverziója ugyanúgy ellenkező irányú mozgásra kényszerít(het)i a *Bildung* egyirányú „fejlődéstanát”, mint a cím kétirányúsága. Ennek a felvetésnek a jogosságára hívhatja fel a figyelmet Móricz *Kamaszok* című drámájában elhangzó párbeszéd, amely arra utal, hogy a *forrás* szemantikai jelentésrétegeinek kettőségével a szerző is tisztában volt, ami föltételezheti a címadás eme szándékoltóságát:

VAS LACI *Nem szabad szó szerint venni az ilyen anyai kívánságokat. Ők is tudják, mik vagyunk. Mikor jöttem hazulról, azt mondja az édesapám: no fiam, kavard csak meg a cefrét... Fogom a rudat, belenyomom a hordóba, csupa sárga hab és tajték a szilva... Azt mondja: no fiam, ez vagytok ti most... Nem baj, ebből lesz a jó tüzes, kisüstön főtt szilvapálinka...*

⁹⁵ CASTLE, 101.

⁹⁶ Uo., 6.

BAKÓ Mi is így rothadunk.

VAS LACI *Azér nem szeretnek ránk nézni...* Becsömösöltek a nagy hordóba, a kollégiumba, hadd forrjunk, erjedjünk, rohadjunk... *Majd akkor néznek meg, mikor szolgabíró lesz belőlünk...* Egyikből bor, a másikkól pálinka, a seprejét meg kivetik a trágyára...⁹⁷

A „forró-erjedő cefre” és a diákság azonosítására a *Forr a bor* első fejezetének bevezető soraiban kapunk utalást: „amelyben látni, hogy pezsdül meg a must. Az érettségiző nagydiákok élete.” (I. 1) A „forrás” tehát egy sajátos metafora, amely a *Forr a borban* a *Bildung* fogalmával vethető össze. Ebből a szempontból fontos továbbá, hogy az előbb idézet drámarészletben a hordó mint metafora az iskolára (a „kollégium”) mutat. Az iskola szerepének fontossága a *Bildung* folyamatában régi hagyományokra tekint vissza a fogalom történetében. Az idézet a folyamat tereként –ha a metafora által ironizálva is – megjeleníti ezt a gondolatot,⁹⁸ bár az idézet rész végén olvashatóak erősen megkérdőjelezik *Bildung* pozitív „üdvtanát”. Az iskola szerepe és hatása a *Bildung* folyamatára a *Forr a borban* is erősen megkérdőjeleződik.

(A „tanulás és a szexualitás terének” egymásra íródása I. – a kert metafora változatai a regényben) A Móríczt-recepció már régebb óta felismerte, hogy a regények „nyitányaként” megjelenő tájleírások fontos szerepet játszanak a szövegek befogadásának előkészítésében, sok esetben előirányoz(hat)nak egyfajta olvasatot.⁹⁹ Ezt figyelembe véve, érdekes következtetéseket vonhatunk le a *Forr a bor* nyitóképéből, amelyet Dällenbach nyomán¹⁰⁰ tekinthetünk a regény (egyik) kicsinyítő tükrének:

A Fertő-diákkamara a Fertő utcáról vette a nevét. A Fertő utca pedig arról, hogy a város fertőjéig nyúlt. Ez a fertő egy mocsár volt a város kellős közepén. Rendes, szabályszerű mocsár, náddal és kárával és szittyóval. [...] Arra is éppen alkalmas volt, hogy ebben az utcában engedélyezze a rendőrség azt a házat, amelyet tűzszín lidércfénnel kellett közigazgatási okokból megjelölni, bizonyára azért, hogy a felsőbb diákok el tudják kerülni, ami elég nehéz volt, mert az iskola leghíresebb s legnépesebb kamarája éppen ebben az

⁹⁷ MÓRICZ Zsigmond, *Kamaszok* = M. Zs., *Drámák*, III, Bp., 1981, 135-136. (Kiemelés tőlem.)

⁹⁸ A *Forr a borban* ez szintén megjelenik, bár némi ironikus felhanggal: „miért adták ezeket a gimnáziumokba a szülők gyermekeiket? Bizonyára nem azért, hogy tudóst neveljenek belőlük, hanem részben azért, hogy a szülők társadalmi rangjának megfelelő képzést szerezzenek a fiaik, részben azért, mert a szülők ki akarták emelni a gyerekeiket abból az alacsony sorból, amelyben ők tengődtek”. (I. 227.) Az iskoláztatás itt elsősorban úgy jelenik meg, mint a társadalomba való sikeres betagozódás és a társadalmi mobilitás eszköze. Ez jelenik meg a regény „létra-motívumában” is, amely az iskola metaforájaként jelenik meg. Lásd: II. 30-31.

⁹⁹ Lásd BALASSA Péter, *Miért a zsoltár?: Az Árvácska újraolvasásához* = B. P., *Magatartások találkozója: Babits, Kosztolányi, Móríczt*, Bp., 2007, 115-125.

¹⁰⁰ DÄLLENBACH, Lucien, *Intertextus és autotextus*, Helikon, 1996/1-2, 51-66.

utcában volt, s óhatatlan volt, hogy tévedésből, mikor éjfélkor hazafelé mentek, vagy együtt-tanulásból vagy együtt-lumpolásból, kaput ne tévesszenek. (I, 1)

A nyitómondat már önmagában is sokatmondó. A Fertő-kamrával ismerkedhetünk meg benne, amely a cselekmény későbbi pontjain is számos alkalommal szerepet kap. A jellemzése kapcsán mindenképpen a nevének szokatlansága tűnhet fel, amely elsőre csak egy puszta megfeleltetésnek tűnhet a név és helyszíne (a lápos, mocsaras terület közelségére való utalás) között, ami nem hordoz különösebb negatív konnotációt. Ám már az első bekezdésben a *fertő* szó többjelentést nyer azáltal, hogy egy másik jelentésrétegét mozgósítva a diákkamara tagjainak „lumpolásaira” tesz utalást, amelybe az ivás és a bordélyba járás is ugyanúgy beletartozik, akár a tanulás. A diákkamara és a bordélyház közelségének és felcserélhetőségének hangsúlyozása előirányozhatja azt az olvasási módot, amelyben a diákélet és a szexualitás kölcsönösen „feltételezi” egymást. A „tanulás tere” és a „szexualitás tere” a regényben több helyen is egymásra íródik a szexualitás diskurzusában. Ezt a regény úgy teremti meg, hogy közben tudatosan használja a *Bildung* fogalmához kötődő 18-19. századi, a felvilágosodásban gyökerező, de a romantikában is tovább élő „toposzokat”, ezáltal elbizonytalanítja azok jelentését. Ilyen az elbeszélésben vissza-visszatérő motívumként megjelenő kert-metafora:

Az igazgató új seprű lévén, elhatározta, hogy seperni fog, s megszünteti a Fertőt. Azzal kezdte, hogy a nyári város közgyűlésen indítványozta, hogy tömjék be magát a pocsolyát [...] . Népkeretet kell ott létesíteni, s a diákokkal fogja ősszel elültetni a fácskákat, hogy az ifjúság lelke közelebb jöjjön a fákhöz [...] . (I. 1-2)

A 18-19. századi pedagógiai munkákban a kertet gyakran mint a nevelési folyamat színterét, a kertészkedést pedig a nevelő munka metaforájaként alkalmazták.¹⁰¹ Az idézett rész első mondatából nem eldönthető azonnal, hogy az igazgató a mocsár vagy a diákkamara ellen kíván-e föllépni. Bár hamar kiderül, hogy a természet „megzabolázására” vonatkozik az indítvány, azt a diákok mégis átvitt értelemben magukra értik, metaforikus jelentést tulajdonítva neki.¹⁰² A fertő felszámolása és kertté tétele ezáltal itt is a nevelő tevékenységre való utalásként értelmezhető.

¹⁰¹ Lásd ROUSSEAU, Jean Jacques, *Emil avagy a nevelésről*, Bp., 1997, 7. Vö. még BASKA Gabriella, *Metaforák egy 19. századi városi néptanítóról*, Neveléstörténet, 2008/1-2.

¹⁰² Nagyon szép volt, és nagy hecc volt, de a Fertő-kamara elégedetlen volt, mintha csak érezte volna, hogy szép sorsának végét jelenti ez az akció. [...] A Fertő-kamara a Fertő megszüntetésével létalapjában érezte magát megtámadva, és tiltakozását jelentette be a szokásjog alapján lévő aranyélet megbontása ellen. (I. 2-3)

Kertek leírásába a regény számos pontján ütközünk. Ezek nem egyszer többletjelentést hordoznak azért, hogy értelmezhetőek úgy is, mint amelyek egy-egy szereplő jellemzésével állnak kapcsolatban.¹⁰³ Itt azonban most csak egy kertleírást emelnék ki, amely többször visszatér a regényben:

A Paradicsom a város legvégén a régi népkert volt, amelyet az új parktelepítés szintén jogaiban sértett. Elhanyagolt táj volt, s a diákok épp ezért kedvelték. Ott állott a régi honvédemlék. Negyvennyolcban egy kis csata volt itt, s az elesett honvédek sírja fölé vasobeliszket emelt a kegyelet. (I. 5)

Ez a kert nemcsak abból a szempontból érdekes, hogy a regény elején ide szökik ki az osztály megünnepelni október 6-át, ami miatt Misi kivételével az egész osztály fegyelmi vizsgálatra küldik, vagy mert ide járnak ki tanulni az érettségi előtt. Azért is fontos, mert a műben azért, hogy a diákok a „régii népkertet” Paradicsomként (emellett az Éden kifejezést használják még szinonimaként) aposztrofálják, a bibliai Paradicsomot idézi meg a regény, amely metaforikusan egyszerre jelképezheti idillikusan a diákság romlatlan természetességét, de éppen fordítva, az „eredendő bűn” kapcsán a szexualitáshoz való viszonyukat is.¹⁰⁴ Az „eredendő bűnt” természetesen itt nem a szoros teológiai értelmében használom, amelynek középpontjában az isteni parancs megszegése áll.¹⁰⁵ Az általam használt „eredendő bűn” fogalom sokkal közelebb áll ahhoz az értelemezéshez, amelyet a 17. században az ellenreformáció kibontakozása kapcsán, a testiséggel kapcsolatos gyónás jelentőségének felértékelődése nyomán rendelnek az eredeti fogalomhoz, de ezáltal el is távolítják valamelyest annak eredeti jelentésétől, és aminek középpontjába „a testiség [mint] minden bűn forrása” kerül.¹⁰⁶ Bár Frye a bibliai Paradicsom és a bűnbeesés mítosza kapcsán is hangsúlyozza a nemiség- és szexualitás kérdését,¹⁰⁷ a következőkben azt járom körül, hogy a bibliai bűnbeesés történetet nem mint pretextust, hanem mint toposzt párhuzamba állítva a *Forr a borral*, hogyan olvashatjuk a szöveget. A regénybeli kert legjellemzőbb „tárgyaként” említett obeliszket a kert középpontjába kerül, így párhuzamba állítható a bibliai Paradicsom „jó és gonosz tudásnak

¹⁰³ Példa erre Irénkéék kertjének leírása: „Elég nagy virágos kert volt a ház előtt és igen nagy üveges tornác nyílt a kertre. [...] A rózsák a késő őszben erőszakosan virítottak s mindenféle őszirózsák csillogtatták virágos arcocskáikat. (I. 225-6) A későbbiek fényében a rózsák „erőszakos virítása” és az őszirózsák látványának szelidsége közötti ellentét jól jellemzi Irénke természetének kettőséget, amely egyszerre vad és buja, másrészt könnyed és szűzies.

¹⁰⁴ Az európai kultúrában a kert nemcsak a nevelés, hanem még régebbi gyökerekre visszamenően a szerelem és a szexualitás allegóriája is. A kert szimbólumának jelentésrétegeihez általánosságban lásd HOPPÁL Mihály et al, *Jelképtár*, Bp., Balassi, 1990, 116. A kert-metafora jelenlétéről az irodalomban lásd bővebben FRYE, Northrop, *Az Ige hatalma*, Bp., 1997, 237-83.

¹⁰⁵ Lásd ALMÁSI Mihály, *Theologia popularis brevis: Népszerű teológia röviden*, Bp., Jó Pásztor, 2003, 81-7.

¹⁰⁶ FOUCAULT, Michel, *A szexualitás története: A tudás akarása*, I, Bp., Atlantisz, 1999. 21.

¹⁰⁷ FRYE, 240.

fájával”. Ez az „eredendő bűn” toposzához kötve a regénybeli Paradicsomot egy komplex metaforaként értelmezi, amely a szexualitást összekapcsolja a tudásba való beavatódással, és tágabb értelemben a *Bildung* fogalmával. Az „eredendő bűn” szexualitáshoz kötése Móricznál már *Az isten háta mögött*ben is megfigyelhető:

*Vétkesnek érezte magát a szerelemben, mintha neki kellene magára venni a büntetést, minden asszonyért, minden bűnös nőért. Meg volt alázva, meg volt gyalázva s rettenetesen ki volt ábrándulva. Az éjszakára gondolt, és siratta az idealizmusát, a szüzességét. [...] Ez az egész!? – ismételtette magában – ez a szerelem? Emiatt teszik tönkre magukat az asszonyok, a férfiak? Ezért vágyják egymást a nemek? Mintha leszakadt és szétporlott volna körülötte az egész világ. Minden illúziója odavolt. Az elveszett paradicsom ez! A megismerés döntötte meg a fantázia paradicsomát. [...]s az a bibliai kép, hogy Ádám és Éva a megismeréssel elvesztette a paradicsomot, semmi mást nem jelent, csak azt, ami övele történt. Immár ő is elvesztette, örökre elvesztette, visszahozhatatlanul a paradicsomot.*¹⁰⁸

A regényben találunk utalást arra is, hogy a Paradicsomban az egyik diákot rajtakapják egy lánnyal.¹⁰⁹ A kert a regényben egyszerre a „tanulás és a „szexualitás tere” is, ahogy ez a két tértípus már a nyitóképben is egymásra íródott a felcserélhetőségen keresztül. A regénybeli Éden tehát a bibliai Paradicsomtól egészen a „szerelem kertjéig” járja be az utat, de értelmezésében folyamatosan köthető a szexualitáshoz mint beavatási rítushoz.

(A „tanulás és a szexualitás terének” egymásra íródása II. – „*Et tu te trompes parfaitement*”, Misike!) A „tanulás és szexualitás terének” egybeesése a *Forr a bor* cselekményének egy másik meghatározó elemében is megfigyelhető. A regényben Misi és Irénke között kibontakozó románc története szinte teljes egészében a Misi által a lánynak tartott francia órákon bontakozik ki. Arra, hogy a francia tanítás az „ars amatoria” elsajátításaként, és azon keresztül a szexuális beavatásra való felkészítésként értelmezhető több ponton is utal a szöveg. Misiben már a legelső órák után összemosódik a két, látszólag ellentétes, egymást kizáró cél: a tanítás és szerelem. Ezzel együtt megkísérli önmagában a kettő összeegyeztetését, „hiszen, ha a tanulás az érdek, nyilván az, akkor is sokkal jobban és bizalmasabban tudnának tanulni, ha összehajolnának, egymás szemébe néznének és néha csókolóznának...”. (II. 1)

¹⁰⁸MÓRICZ Zsigmond, *Az isten háta mögött*, Bp., Athenaeum, é.n.⁸,140-1.

¹⁰⁹„– Hallotta, mi történt az Édenben? – szólt Irénke kibuggyant vérpiros ajakkal./ [...]Irénke odabújt hozzá, és a fülébe súgta. / – Rajtakapták a Schwartz Böskét a Góttal. / – Hogy hogy rajtakapták? / –Egy síron. / Misinek minden vér a fejébe tódult.” (II. 191)

A francia óra Irénke és Misi szempontjából is értelmezhető egyfajta tanulási folyamatnak, előbbi számára persze (látszólag) a francia nyelv elsajátítása a cél,¹¹⁰ Misi esetében viszont az órák hozadéka a lányokról, a szerelemről és a testiségről való tudás „elmélyülése” lenne. Erre szüksége is van a főhősnek, hiszen éppen a francia nyelv- és a nyelvtanulás kapcsán Irénke fogalmazza meg nagyon ironikusan Misi tudásának hiányosságait:

– *Azt mondja meg nekem... ha az ember jól tudja ezeket a dolgokat, tudja hogy gondolom? ha jól tudja a ragozásokat, akkor a beszéd közben, mikor már franciául beszélünk, hogy válogatja össze a megfelelő névszóhoz az illető névhez tartozó mellékszavakat?*

– *Azt a gyakorlat adja meg.*

– *De ha a gyakorlatban úgyis együtt tanulom meg a főneveket a melléknévvel, akkor minek ezt külön-külön betanulni?*

[...]

– *Én azt hiszem, így nehezebb. Könnyebb lenne, ha mingyárt beszélne az ember...*

[...]

– *Maga nagyon szép.*

– *Ne mondja?*

[...]

– *Maga ehhez nem ért!*

– *Miért nem?*

– Maga nem tudja mi az: egy lány. Maga azt tudja, mi a homlok, mi a szem, mi az arc, mi a láb, mi a kéz, de nem tudja mi az, hogy lány. (II. 32-4. – kiemelés tőlem)

A cselekmény előre haladtával egyre inkább kirajzolódik, hogy a francia óra csak ürügy, lehetőség a Misi és Irénke közötti szerelmi viszony kibontakozására, és ezt a többi szereplő is érzékeli:

– *Te, csinos a kis zsidó lány – mondta Pali kajánul. – Sokat csókolózol vele?*

Misi tudta, ki az a kis zsidó lány, de úgy tett mintha nem értené, hogy a tanítványára céloz Palika, ellenben nagyon elvörösödött:

– *Franciára tanítom.*

Pali soká nevetett.

Az jó lehet. Én is tudnék neki néhány leckét adni.

¹¹⁰ Ezt persze több helyen elbizonytalanítja a szöveg, például Irénke egyik Misi felé tett szemrehányásában is: „maga nekem csak franciát akar tanítani, semmi mást”. (II. 45.)

-Te? Hát tudsz te franciául?

Pali hallatlanul kacagott a Misi vélt ártatlanságán. (II. 21 – kiemelés tőlem)

Kiss Pali és Misi között lezajló párbeszédéből kiderül, hogy Pali a „franciára tanítást” ironikusan másra érti: a szerelmi viszonyra. Arra nézve viszont, hogy a francia órák kerete egyben a szexualitás kibontakozásának is „teret” adnak a következő részlet is utal:

Az asztal mellett a szokott helyén ott ült Irénke, ahogy szokott a könyvek és kinyitott füzetek mellett.

Irénke ott ült, s az asztal belső oldalán ott ült egy fiú.

Rettenetes.

Fussbaum Náci.

Ott ült az ő helyén, ugyanúgy, ahogy ő szokott ülni, egész felsőtesttel odahajolva Irénke felé, ahogy ő szokott volt odahajolni. S ez aztán... az aztán iszonyú... Nem látta jól, de a szívébe ütött. A Fussbaum keze az Irénke ölében van.

[...]

S Irénke kipirult arccal s lehunyt szemmel ült... Nevetetett az arca, de megdermedve és furcsán eltorzulva, mintha kéjt látna az arcán... (II. 223)

Fontos azonban kiemelnünk ennek az idézetnek a kapcsán, hogy ez a tanulási folyamat Misi szempontjából lezáratlan marad, és ebben gyökerezik Misi „tragédiája”. Az Irénkével folytatott kapcsolatot betetőző nemi aktus ugyanis elmarad, így a felnőtté válás eme profán beavatási rítusán nem esik át.¹¹¹ A regény szövegében a szexualitás a *Bildung*hoz köthetően erősebb súllyal van jelen a *Bildung* sikeressége szempontjából, mint a másik társadalmilag elfogadott beavatási rítus, az érettségi. Utóbbi ugyanis úgy jelenik meg, mint egy szerepét, valódi célját betölteni képtelen (hiszen csalással kijátszható), jelképes esemény. Jelképesége ironikusan meg is fogalmazódik ebben az „ál-naívan” ható kérdésben:

– Kérem szépen, igazgató úr, mi most már, hogy leérettségiztünk, igaz, hogy mindnyájan tekintetes urak vagyunk?

Erre óriási nevetés lett s akik nem értették, azoknak a többiek [...] mind sorra adták Kiss Pali kérdését. (II. 258)

(A szexualitás szerepe a *Bildung*ban)

¹¹¹ Szilágyi Zsófia korábban idézet tanulmányában ugyan utal arra, hogy a bál jelenete értelmezhető egyfajta a szexualitással összefüggő beavatási rítusként, ám a fentebb, a második kifejtett érveim alapján úgy gondolom, hogy ennek a sikeressége a 1939-es szövegváltozat egészének kontextusában fölülródik, de legalább is erősen megkérdőjeleződik.

(*A szexualitás szerepe a Bildungban*) A regényben az „érettség” az „ars erotica”, mint tudás és képesség birtoklásától függ, ahogy azt a következő idézet is bizonyítja:

Úgy ment mellette [ti. Kiss Pali], mintha nem csatlakozna hozzá, s úgy beszélt hozzá, mintha nem is hozzá szólana, csak magában beszélne, mert nem akarta, hogy akár a lány, akár ő abba a gyanúba jöjjön, hogy egymással érintkeznek. Ez a fiú nyugodtan mehetett az egyetemre. Ebből csakugyan letehetette az érettségét, mint ahogy gyakran le is tette már. (II. 128 – kiemelés tőlem)

Ebből a részletből világosan kitűnhet, hogy az érettség kérdése, az érettségi vizsga és a szexualitás egymásra vetül, egyúttal erősen ironizáltan jelenik meg a narrációban, ezáltal az érettségi fogalma kimozdul eredeti jelentéséből, mivel egészen más tartalommal telítődik. Egy másik részletben szintén a szexualitás és az érettségi kerül egymás mellé, amely a fentebbiek fényében szintén igen sajátosan értelmezhető:

Ezzel már el is intézték a dolgot, s ahogy komoly bankigazgatók szokták, áttértek az asszonyi dolgokra.

– *Na mi van Fiebernével?*

Langschein lehunytt pillákkal:

– *Pillanatok kérdése. Matúráig megvan. (II. 131.)*

Az idézett párbeszéd szövegkörnyezetéből arra utal, hogy a kérdés és a válasz az egyik diák, Langschein és egy idősebb hölgy között kibontakozó viszony „beteljesülésére” vonatkozik. A kérdésre adott válaszból az érettségi időpontjára való hivatkozás mint egyfajta választóvonal jelenik. Bizonyos értelemben tehát Langschein feltételezhetően első nemi aktusa (mivel utalást nem kapunk ennek ellenkezőjére) és az „érettségi” letétele összekapcsolódik, amely tovább erősítheti azt az értelmezést, hogy a *Bildung* sikeressége szempontjából a szexualitás játszik kulcsszerepet.

Fentebb már utaltam rá, hogy a szexualitásba mint tudásba való beavatásért folytatott „versenyfutásban” Misi alul marad. Habár kezdeti idealizmusát, saját szexualitáshoz való ambivalens hozzáállását feladja,¹¹² és elfogadni látszik társai és a világ viszonyát a nemiséghez. Ez biztosíthatná sikeres integrálódását a társadalomba, ám az érettségiig, amely az előbbi idézet alapján tekinthető egyfajta vízválasztónak, rajta kívülálló körülmények miatt végül is nem sikerül az Irénkével folytatott viszonyát „beteljesíteni”:

¹¹² Vö. például a fa megmászásának jelenetével. (I. 118-9)

Ich bin eine Witwe,

Eine kleine Witwe...

[...]

Doch die Küsse so gewöhnt ich,

*Dass ich vergiss nicht...*¹¹³

Most a német szavak új értelmet nyertek, s úgy érezte, hogy ő egy nagy marha. Nem ideálnak kellett volna választania ezt a lányt, hanem szeretőnek. [...] Nem tudta, mit tegyen, szeretett volna nekirohanni, és becipelni a lányt a másik szobába [...].

De hol van ő attól, hogy ilyen bátorság legyen benne. Talán a Náci... Míg ő itt ábrándozik hónapokon át, talán a Náci, a cinikus, már be is avatta a szerelem titkaiba...

[...] Még sohasem volt nővel dolga, de most férfinak érezte magát, s el volt szánva.

Ebben a pillanatban a tornác ajtaja nyílt, s megjelent a napfényben Kondor ügyvéd. (II. 191-192)

Miután ez a második nekifutásra is megghiúsul, ezúttal Náci miatt, Misi keserű csalódottságának ad hangot: „eh mit! Nem fog leérettségizni! (II. 227) Az „érettségi” fentebbi kétértelműsége, és a jelenet előzményinek figyelembe vételével úgyis értelmezhető ez a sor, mint amely a szexuális beavatás elmaradására utal.

(Összegzés) Miért is lesz a *Bildung* sikertelen Nyilas Mihály esetében? Misi összességében jó tanuló, „karrierje” szépen alakul (alakulhatna), köszönhetően nagybátyja olykor aktív közreműködésének is, ám a szexualitáshoz való ambivalens viszonya miatt a férfivá válás „rituálóján” nem esik át, nem válik férfivá. Bár a cselekménynek hangsúlyos eleme Misi nyilvánvaló szexualitása, amely gyakran igencsak nyilvánvaló módon jelenik meg (lásd például a fa megmászásának jelenetét), ám a végkifejlet, a betetőző nemi aktus elmarad. Az írónak készülő, sok tekintetben idealista gondolkodású fiatalember a szerelemben is idilleket keres, de egészen mást talál, amit nehezen tud magában feldolgozni. Nyilas Misi előtt ott volt a nyilvánvaló út, hogy boldog és kiteljesedett felnőtt legyen: ha elfogadja saját és környezete hozzáállását a nemiséghez, integrálódik a társadalomba. Ebben az esetben a *Bildung* folyamata sikerrel zárult volna.¹¹⁴ A mű végére úgy, tűnik megteszi ezen az úton első bizonytalan lépéseit, ám ekkor a véletlen közbe szól. A véletlen szerepének hangsúlyozása

¹¹³ A német szöveg jelentése szabad fordításban: „Én egy özvegy vagyok, egy kicsike kis özvegy vagyok, de a csókokhoz úgy hozzászoktam, hogy azt el nem feledhettem...”

¹¹⁴ Vö. POSZLER, 103-104.

azonban megkérdőjelezi a „self-made man”- toposzát, hiszen a hősnek a tehetségével felül kellene emelkednie azon. Misi esetében azonban a szöveg több pontján ez a tehetség kérdőjeleződik meg, habár azt az általa írt Sertorius drámának kellene bizonyítania.

Misi „bukása” teljes, ám ez mégsem tekinthető tragikusnak, mivel voltaképpen Misi „tragikomikus” szereplő,¹¹⁵ aki sem sikerével, sem bukásával nem emelkedik a *Bildungsroman* műfaji sémainak megfelelően a főhős egyetemes érvényű, ezáltal példázatértékű pozíciójába. Bár Misi gyakorta ad halálvágyának hangot, ezáltal a narráció lebegtetni a tragikus zárlat lehetőségét, ez az olvasói „elvárás” nem teljesül. Zárásként fel kell tennünk még a kérdést, hogy mennyiben olvasható tehát a fentiek fényében a *Forr a bor* a *Bildungsroman* paródiájaként? Összegezve elmondható, hogy a *Forr a bor* értelmezhető olyan műként, amely a *Bildung* elemeit, akár a kert-metafora, az iskola szerepe vagy a „self-made man” toposza kapcsán, korlátaiban mutatja meg. Ezáltal ironizálja a regény ezek eredeti jelentését. A *Bildung* mint pozitív irányú folyamat megkérdőjeleződik a főhős szempontjából. A műben a felnőtté válás nem tűnik fel egyértelműen pozitív fényben. Erre utal többek között a második kötet negyedik fejezetének bevezetője is: „amelyben a diák alakok belemosódnak a felnőttek közé, ahogy a tisztavízű patak a deltánál összekeveredik a sárga és sáros folyó vizével”. (II. 222) A hasonlat azért érdekes, mert sajátosan értelmezi át a felnőtté válás folyamatát és a *Bildung* kapcsolatát. A mű elején a fertő kifejezés a diákság romlottságára való utalásként értelmeződött, amelyet az iskola a lett volna hivatott „jó irányba” befolyásolni. A *Bildungsseite*-nek megfelelően olyan jó állampolgárok nevelésével, akik ezáltal képesek lennének a felnőttek társadalmába sikeresen betagozódni. A fentebbi idézet hasonlata ezt a feje tetejére állítja, ezáltal elbizonytalanítja a *Bildung* és a felnőtté válás pozitív végkicsengését. A *Bildung* fogalmával, sikerességével/sikertelenségével szembeni kritikus hozzáállás abban is tetten érhető, hogy a regény szereplői közül éppen azt „buktatja” el a szerző, aki bizonyos tekintetben maga is a *Bildung* eszményét vallja.¹¹⁶ Ám kudarcot vall éppen azért, mert maga is hisz a *Bildung* sikeres megvalósíthatóságában. A kérdésre azonban, hogy tekinthető-e a *Forr a bor Bildungsroman* műfajparódiájának, a regény fentebb már említett eklektikussága okán is nemmel kell felelnem.

¹¹⁵ Lásd Irénke és Misi párbeszédét: – Az hogy illene énhozzám? ... Tragédia. / –Tragédia? / –Igen... Nem ismer még annyira, hogy tudja, hogy én tragikus lény vagyok? / Irénke csiklandozva nevetetett. (II. 2) Ebben az idézetben éppen a tragikusság hangsúlyozása kelt komikus hatást.

¹¹⁶ Vö. például Misi következő szavaival: „De ne csak azért tanuljanak, hogy a Balabás létráján felmásszanak a pozíciókba, hanem azért, mert ez az egyetlen út, hogy az ember saját magát megtalálja...” (II. 65) „Hogy az ivadékok különb lelkiségűek legyenek az apáiknál, ezt jó neveléssel el lehetne érni.” (II. 66 – kiemelések tőlem)

A mű felkínál egyfajta olvasatot a Bildung témája felől, de a paródiához szükséges folyamatos reflexív távlat az elbeszélés folyamatában időről-időre megtörik, így az nem jöhet létre. Ennek ellenére jogosnak tartom, hogy a *Forr a bort* is *Az isten háta mögött*höz hasonlóan a *Bildungsroman* „meghaladására tett móríczí kísérletként” értelmezzem.¹¹⁷

¹¹⁷ SZILÁGYI, 335.